

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсчић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашћаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повратак у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-те године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалити исток“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власите</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maja Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласћу у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Ђорђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Недељко В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харти Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

СРБИЈА И БАЛКАНСКИ РАТОВИ

Балкански ратови 1912–1913. године имали су огроман значај у борби Србије за ослобођење свог народа јер су у највећој мери остварили њене националне а с тим у вези најважније спољнополитичке задатке, што се на првом месту односило на ослобођење српског народа изван њених граница. Ове тежње Србија је неговала још од свог оснивања, после Првог и Другог устанка, али није било услова да се то одмах оствари. Упркос томе Србија је још тада себи поставила два дугорочна задатка а то је потпуно ослобођење своје земље и привлачење и окупљање читавог српског народа. Та два задатка, иако у почетку непрецизно осмишљена, јачали су основе њеног ослобођења а српском народу уливала веру у будућност. Задаци су временом постали јаснији да би их тек 1844. године уобличио министар и велики српски државник Илија Гарашанин у свом знаменитом *Начертанију* односно националном програму српске спољне политике. Тај програм је шездесетих година XIX века нашао у кнезу Михаилу Обреновићу право заштитника па се на њему почело озбиљније радити. Покушало се да се дође до савеза међу балканским државама с циљем организовања заједничког покрета против Турске. Веровало се да су тадашње европске прилике биле повољне с обзиром на борбу италијанског народа да се уједини и на помоћ коју му је пружила Француска као и њена спремност да то чини и у сличним случајевима. Смрћу кнеза Михаила и министра Гарашанина акција Србије је одгођена, али за то постоје још и неки други разлози. Почетком седамдесетих година измениле су се европске прилике на штету очекивања мањих народа или држава које су очекивале подршку великих за своје ослободилачке циљеве. Када је упркос свему

Србија подстакнута устанком босанскохерцеговачких Срба 1875. године ушла у рат против Турске показало се да су слабашије снаге да нешто више учини, а велике силе, уместо помоћи, дале су на Берлинском конгресу Аустро-Угарској мандат да окупира Босну и Херцеговину. Србија је после тога устукнула у својим спољнополитичким односно ослободилачким плановима према прекодринским Србима и усмерила се ка Старој Србији и делу Македоније. Стара Србија је покривала територије Косовског вилајета односно Косова, Метохије, Новопазарског санџака, Скопског санџака, део Скадарског вилајета, део Битољског вилајета. А у западном делу Косовског вилајета Срби су били измешани са Албанцима.

Политика Србије окренута Старој Србији и Македонији је програмом који су српски политичари начинили средином осамдесетих година XIX века предвиђала вођење и ка тамо усмерене политичко-пропагандне и културно-просветне активности с циљем да се легалним средствима подигне српски дух и ојача тамошњи српски народ који је био угрожен и од турских власти и од Албанаца.¹ Вишегодишња активност на овим задацима која је отпочела 1886. године дала је у току наредних петнаест година значајне резултате у чему је била велика заслуга Стојана Новаковића, вишегодишњег посланика у Цариграду а једно време, деведесетих година, и председника владе. У Старој Србији отворен је и један број српских школа, цркава и затим конзулата. Страдање Срба од непријатељски расположених према њима Албанаца, који су били део владајућег система, појачало се током кризе у Цариграду деведесетих година, тачније од 1894. до 1897. и грчко-турског рата 1897. године. Наоружани Албанци који су се вратили из рата починили су у наредним годинама велика насиља над Србима. Дужност Србије је била да узме те Србе у заштиту, али се због тога она морала прилагођавати приликама у Турској, каткада заузимати еластичан став према албанским вођама како би се смањио њихов притисак на Србе, а каткад дотурати оружје и слати комитске чете у помоћ угроженим Србима како би се могли штитити од насиља. Мислило се чак да се Србија званично обрати великим силама па је старањем Стојана Новаковића припремана једна књижица тзв. плава књига са документацијом о албанским насиљима над Србима у Старој Србији с циљем да је преда Првој хашкој конференцији о миру и разоружању заказаној за 1899. годину, али се од тога одустало на наговор турских државних власти.²

¹ Архив Србије (АС), Фонд Милутина Гарашанина, 1885, док. бр. 836, Упутства за одржавање утицаја Србије у Македонији и Старој Србији.

² АС, Министарство иностраних дела (МИД), Политичко одељење (ПО), 1899, фасц. XI, дос. 6, пов. бр. 3884, Мин. ин. дела – Управи Државне штампарије, Београд 9. мај 1899; Преписка о албанским насиљима у Старој Србији (1898–1899), Београд 1899.

О свим овим питањима у европској Турској односно Старој Србији и Македонији повела се у Србији деведесетих година озбиљна расправа. Отворили су је српски интелектуалци, научници, публицисти, новинари, јавне личности, поједини политичари и подвргли анализи – и то у светлости најновије кризе у Турској – дотадашњу српску политику пре свега да би јој се одредили одговарајући задаци. То је био и знак нове климе у Србији. У време када област међународне политике у Европи није више била у рукама само владиних кабинета већ је постала предмет критичког оцењивања широке јавности која није била без утицаја, Србија је тек чинила у томе своје прве кораке. Многе личности у Србији су тада ставиле Турску у жижу својих разматрања. Изгледало је да је Турска у распадању те да би се ускоро могла покренути сва битна питања везана за положај њених народа, односно да би се можда отворило и питање њеног наслеђа. За њих, међутим, уопште није било дилеме око тога да се исказе апсолутна заинтересованост за положај српског народа и при том да се изрази сагласност са тим да државна политика буде средство којим би се изборило поправљање његовог положаја.

У време када се у Србији повела ова кампања српска спољна политика изгледала је релативно мирна и без неког наглашенијег правца свог деловања. У ствари, један од разлога за отварање расправе била је чињеница да су нови тонови у свету и на Балкану указивали на то да се у српској политици нешто мора мењати. Њени циљеви су, међутим, били одавно постављени само што је активност била ослабила. Српски научници, јавне личности и др. су, међутим, сада у отвореној расправи покренули многобројна питања не само о будућности политике Србије него исто тако и о прошлости уколико би се у њој нашле инспирације и подстицаји за онај правац за који су они хтели да се заложе. Ово последње је било важна чињеница јер су тражећи подстицај у прошлости у великој мери анализирали политику кнеза Михаила и Илије Гарашанина из шездесетих година и правили процену у којој мери би савремена Србија могла направити спој са том политиком. Један важан закључак који су из тога извукли био је тај да треба створити балкански савез и њиме кренути у одлучно решавање балканског и српског питања односно Источног питања.

Слободно се може рећи да је први који се јавио са идејом о балканском савезу био Стојан Новаковић и то штавише непосредно пред отварање јавне расправе о спољнополитичким проблемима Србије. Зато се он може слободно сматрати и њеним покретачем. Још као посланик у Цариграду 1886–1891. године када је први отпочео са организовањем пропагандног рада код српског народа у Турској, написао је 1890. године ра-

справу *Грчке мисли о еџноџрафији Балканскоџ љолуосџрва* и потписао је псеудонимом Шар-планинац. Он је у тој расправи предлагао решавање српског питања у оквиру укупног балканског питања што је подразумевало успостављање слоге међу балканским народима. Препоручио је да се створи балкански савез независан од великих сила, и то на основу међусобних појединачних споразума, а ако то у почетку не учине све балканске државе онда да се најпре направи његово језгро споразумом бар две, па да се онда савез шири.³ Овим је Стојан Новаковић практично постао духовни отац будућег балканског савеза. После њега ове идеје изнели су Милан Пироћанац, познати политичар, правник и писац неколико добрих политичких расправа. Учинио је то у делу *Међународни љоложај Србије*, публикованом 1893. године.⁴ Затим је то учинио српски географ и дипломата Владимир Карић у делу *Србија и Балкански савез*, исто из 1893. године.⁵ Предлоге о том савезу исказали су и истакнути српски политичари, као Јован Ристић,⁶ Милутин Гарашанин,⁷ Јован Цвијић⁸ и др. Треба посебно споменути високог политичара Милована Миловановића који је у својим политичким студијама указао на неопходност да се на тој основи уреде међусобни односи балканских држава.⁹ У раду *Срби и Буџари* он се

³ Шар-планинац, *Грчке мисли о еџноџрафији Балканскоџ љолуосџрва*, Отацбина XXV (1890), 68–93, 222–236, 588–611; XXVI, 595–631. Овакво становиште Новаковић је изразио и у програму који је непосредно претходио образовању његове владе 1895. *Један српски министарски љроџрам (1895) Мемоар о љлану којим да се љоведу љослови земаљски*, Недељни преглед, бр. 6, 8. фебруара 1909, 84–89. – Примера ради исказивао га је и у својим извештајима док је био на месту српског посланика у иностранству, затим у својим скупштинским иступањима, као и у више публикованих радова. *Дипломатска љреџиска Краљевине Србије I (1. јан. 1902 – 1. јун 1903)*, прир. В. Ђоровић, Београд 1933, док. 24; Рад Народне Скупштине сазване у редован сазив за 1908, Стенографске белешке, књ. 1, Београд 1909, 313–314; Стенографске белешке Народне Скупштине LXXXIX, редовни састанак 26. фебруар 1911, Београд 1911, 19–20; Dardanus (псеудоним Стојана Новаковића), *Грабеж око Балканскоџ љолуосџрва*, Видело бр. 48, 30. маја 1906; С. Новаковић, *Српско-буџарске расџре*, у књ. Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905, Београд 1906, 498.

⁴ М. Пироћанац, *Међународни љоложај Србије*, Београд 1893; *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895.

⁵ В. Карић, *Србија и Балкански савез*, Београд 1893.

⁶ Ј. Ристић, *Једно намесниџџво 1868–1872*, Београд 1894; Ј. Ристић, *Да кажемо још коју*, Београд 1894.

⁷ М. Гарашанин, *Два намесниџџва*, Београд 1892; М. Гарашанин, *Једно намесниковање*, Београд 1894.

⁸ Ј. Цвијић, *О националном раду*, Српски књижевни гласник, XVIII-5, Београд 1907, 340–362.

⁹ М. Миловановић, *Наша сџољна љолиџика*, Дело, књ. 4, Београд 1894, 242–257.

одлучно заложии да се као полазна основа створи најпре српско-бугарски савез, који би се потом проширио и тако омогућио балканским државама да Источно питање реше на начелу Балкан балканским народима.¹⁰

Погоршавање ситуације у европском делу турске територије почетком 20. века дало је за право онима у Србији који су сматрали да се земља у односу на Турску мора што јаче ангажовати и имати неки свој чврсти програм. Турска војска је наине у свом европском делу тј. у Македонији сурово угушила 1903. године устанак обесправљених хришћана. Европске силе су затим направиле програм реформи у европској Турској али на притисак Аустро-Угарске нису предвиделе да се он изводи у западном делу Косовског вилаета, чиме су пустили тамошње Албанце да скоро несметано врше насиља над Србима јер их Турци нису смиривали а Аустро-Угарска их је покровитељски подржавала. Многи у Србији су после тога наставили, али још жустрије, да се писаном речи и говорима обраћају јавности и указују на горуће националне задатке Србије, имајући у виду све тежи положај српског народа у Турској. Знатан утицај на то што се овај глас све више чуо имала је чињеница што се у Србији променом устава, власти и династије, 1903. године, у много чему осетио демократски режим. Српски интелектуалци су о свим горућим питањима још јаче и отвореније проговорили. Србија ће у наредним годинама зрачити огромном снагом. Тадашња генерација Срба била је спремна на велике ослободилачке задатке. Националне тежње Србије изразили су тада многи њени научници. У својим говорима и текстовима истицали су потребу да се помогне браћи у Турској. Истакнути научник и политичар Стојан Новаковић је по повратку са места српског представника у Петрограду 1905. године, као посланик у Народној скупштини са толиким жаром и одлучношћу захтевао да се нешто учини како би се поправио положај Срба у Турској¹¹ да је једном приликом председник Скупштине Андра Николић то прокоментарисао речима: да Стојан Новаковић говори о Србима у Турској као какав ватрени гимназијалац.¹² Географ и антрополог Јован Цвијић заступао је, на пример, тезу о неопходном повратку Србије у Стару Србију као етнографском центру српског народа. Овај истакнути представник српске науке и неуморни путник по Старој Србији и Македонији је са својих научних путовања донео сакупљену огромну грађу као доказ за своја становишта. Својом студијом *Географски положај и ошине географске особине Македоније и Сјаре Србије* као и другим својим тадашњим радовима дао је заправо ону чврсту и поуздану основу српској по-

¹⁰ М. Миловановић, *Срби и Бугари*, Дело, књ. 17, Београд 1898, 268–308.

¹¹ Стенографске белешке о седницама Народне скупштине (1. окт. 1905 – 19. апр. 1906), III, Београд 1906, 1680.

¹² Ј. Жујовић, *Дневник*, I, Београд 1986, 244.

литици и јавном мњењу Србије да се што више усмере националним циљевима у Старој Србији и Македонији.¹³

Велики прелом догодио се међутим на Балкану 1908. и 1909. године. Најпре младотурска револуција и затим анексиона криза које су тада букнуле, с обзиром на последице које су из тога проистекле, имале су велики значај за кристализацију политичких опредељења у Србији у односу на најважније задатке земље. Наиме, победом младотурске револуције у Турској и увођењем уставног система и парламентаризма, само се за кратко време поправило стање у Турској. Настале су још теже прилике у њеном европском делу јер су Албанци поставши противници младотурака кренули поред осталог још жешће на Србе који су у почетку гајили пуне наде да ће прихватајући младотурски програм преко својих изабраних представника у парламенту олакшати себи положај. Албанци су редовно од 1908. године дизали и оружане побуне што је довело до праве анархије у европској Турској. Много српског живља је страдало од тих покрета. Тешку судбину Срби су доживели нарочито 1912. године управо због оружаных албанских побуна које су избиле у пролеће и лето те године. Услед учесталих насиља, део Срба је бежао за Србију док су извесни упућивали апеле да им се достави оружје како би се бранили. Албанци су, међутим, неометани, у јулу 1912. године, ушли у поједине вароши Старе Србије. С обзиром да то није било праћено одговарајућим мерама за јачање ауторитета власти изгледало је да је дошло до потпуног отказивања правног система у Турској. Све то изазвало је огромно нерасположење у Србији и жељу да се изврши притисак на Турску.

Свему томе што је напред речено треба додати и другу важну чињеницу – а то је Анексиона криза која је исто тако пресудно утицала на држање Србије према Турској. Огромно незадовољство је наиме завладало у Србији због безобзирног продора Аустро-Угарске на Балкан што се најјаче огледало у њеном акту анексије Босне и Херцеговине 1908. године односно припајању тих територија поседима Хабзбуршке круне. У томе се у Србији видео одлучан корак у агресији Аустро-Угарске на балкански простор која ће, како се чврсто веровало, бити настављена ширењем на остали део турске европске територије, дакле на Стару Србију и Македонију, при чему би на ред дошло и економско и политичко потчињавање српске државе која се налазила на том путу. Разумљиво је зато што је у Србији било створено расположење за што чвршће успостављање савезничких односа са осталим балканским државама како би се одлучно утицало на то да се стање на Балкану промени.

¹³ Ј. Цвијић, *Географски положај и ошће географске особине Македоније и Старе Србије*, Српски књижевни гласник, XI-3 (1904), 205–217.

Криза у којој се нашла Турска, како унутрашња услед албанских покрета и других поремећаја, тако и спољнополитичка због рата са Италијом у септембру 1911. године у коме јој је отет део северноафричке територије, подстакле су балканске државнике да послушају глас јавности својих земаља да приступе међусобним појединачним преговорима за постизање савеза како би заједничком акцијом принудиле Турску на промену стања у свом европском делу. Српско-бугарско споразумевање почетком марта 1912. године као камена темељца балканског савеза омогућила је чињеница што се Бугарска одрекла својих санстефанских снова и пристала на поделу интересних сфера у Македонији. Слично држање за споразумевањем показало се и у преговорима осталих балканских држава. Ваља, међутим, истаћи да је таквом расположењу допринела и опасност коју су балканске државе виделе у плановима Аустро-Угарске са Албанцима. Предлог аустроугарске владе великим силама, саопштен у лето 1912. године да би требало подстаћи Турску да спроведе принцип децентрализације, схваћен је у балканским престоницама као залагање за стварање аутономне албанске државе под окриљем Беча.¹⁴ Ово последње је у ствари био снажан подстицај Србији и њеним савезницима да се одлуче за ратну опцију.

За улазак у рат, међутим, Србији нису били довољни само савезнички односи са осталим балканским државама. Без чврстих аргумената који би пред светом оправдали отварање оружаних акција и без подршке неког међународног фактора Србија би се суочила са осудом великих сила и њиховим санкцијама а пре свега нашла би се на удару Аустро-Угарске. Зато није смела ући у рат а да буде оквалификована као рушилац мира. Морало се искључиво ратовати за оне циљеве који су се могли пред светом оквалификовати као оправдани. И управо такво морално оправдање нашло се у тешком положају Срба у европској Турској. Тежња да се поправи положај тамошњег српског живља била је до те мере образложени мотив за рат да га нико није могао оспорити. Зато је српска влада предвођена Николом Пашићем уочи почетка ратних операција у опширном циркулару изнела великим силама стање у Старој Србији и у ствари тиме документовала право Србије да води бригу о тој територији.¹⁵ У том документу српска влада је *de facto* открила националне тежње и представила разлоге због којих ће ући у рат. Тражећи гаранције за миран живот српског народа у Турској, увођење принципа једнакости, правичности и слободе за све народности у Турској, она је из тога извела следећи закључ-

¹⁴ М. Војводић, *Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912. године*, Зборник Филозофског факултета, X-1, Београд 1968, 415–428.

¹⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 5, св. 2 (15/28. јули – 4/17. октобар 1912) прир. М. Војводић – Београд 1985, док. 467.

чак: Србија се неће одрећи „својих националних тежњи, а са њима и својега будућега опстанка који је нераздвојно свезан за судбину Ст. Србије“. Тиме се јасно указало да Србија полаже право на ту територију која јој се ничим не може и не сме ускратити. Та територија је Косовски вилајет, дакле Косово и Метохија, Новопазарски и Скопски санџак, источни део Битољског вилајета са Дебром и Поречом, северозападни део Скадарског вилајета са делом јадранске обале од Сан Ђовани ди Медуе до Драча.

А што се тиче међународног фактора, у Србији се веровало у подршку сила Тројног споразума. Угледни српски политичар Милован Миловановић, који је преминуо уочи рата, изразио је то више пута овим речима: „Српски чунџи ми смо привезали уз велику лађу тројног споразума, и како буде тројном споразуму тако ће бити и српском народу“.¹⁶

Србија је дакле са својим савезницима ушла 1912. године у рат против Турске под изговором увођења реформи у Старој Србији и Македонији, али заправо с циљем сламања турског управљања тим територијама, а за ослобођење српског народа и ширења Србије у оним крајевима које је влада навела у свом циркулару укључујући и јадранску обалу. Спровођење тог циља могло је бити доведено у питање једино ако би се српска војска после победе вратила натраг. Народ у Србији би, међутим, тешко прихватио чињеницу да се ослобођена територија и тамошње српско становништво остави на милост и немилост турским реформним плановима. У ствари, ослобођење Старе Србије је требало да означи дефинитивно опредељење њене будућности тј. да постане саставни део своје матице Србије. Српски државници као уосталом и многи интелектуалци тако су и видели решење Источног питања. У супротном та би се територија могла опет наћи у нечијим туђим рукама. У Србији се заправо чврсто веровало да Аустро-Угарска има непосредне планове за решавање албанског питања а што би значило да би у случају повлачења победничке српске војске та територија била препуштена Аустро-Угарској и њеним замишљеним творевинама. Према томе, намера Србије била је да остане у новоослобођеним територијама.

Рат који је на Балкану отпочео у октобру 1912. године према томе имао је за Србију два циља: да оружјем реши даљу судбину неослобођеног српског живља и да саму себе ослободи економског и политичког притиска Аустро-Угарске задобијањем дела јадранске обале – дакле, ослободилачки и одбрамбени циљ. Српски народ кренуо је у рат са таквим одушевљењем које по сведочењима очевидаца није до тада запамћено. Рат је показао војничку способност Србије. Српска војска била је изузетно спремна и, с обученим официрима, дорасла да се успешно носи са

¹⁶ Народна скупштина у редовном сазиву за 1913, редовна седница 24. октобра 1913, Стенографски записници, Београд 1913, 372.

сваким непријатељима. У брзом маршу ослободила је Стару Србију, продрла у Македонију а у рекордном року њене јединице избиле су на јадранску обалу.

После победе је, међутим, предстојао ни мало лак задатак. Требало је пред светом доказати своје право на те територије и добити признање изласка на море. Зато је неколико угледних српских научника Јован Радонић, Јевто Дедијер, Александар Белић, Јован Цвијић објавило више својих прилога који се тичу историјског, етничког, географског, језичког и економског идентификовања Старе Србије. То је истовремено било прво и најважније питање у вези са којим је требало изнети научне доказе да се по свему ради о постојбини српског народа те да је улазак Србије у то подручје само означио ослобођење старих српских крајева. Угледни историчар Јован Радонић изнео је читав низ података из којих се видело да је прошлост Старе Србије била заправо историја српске средњовековне државе.¹⁷ Професор и научник Јевто Дедијер јавио се са много чињеница о важности географског положаја Старе Србије, о разноврсности њеног природног богатства, добрих саобраћајних веза, а затим изнео и податке етнографског карактера о томе да се почев од XVI века мењала структура Старе Србије на штету српског народа.¹⁸ Лингвиста Александар Белић показао је да се у Старој Србији налазе центри одакле су се развили дијалекти савремене Србије а уз то и да је велики део Старе Србије заузимала Стара Рашка која је била центар српске државе а што се, како је нагласио, види и по великом броју споменика писаних народним језиком.¹⁹ Јован Цвијић, са своје стране, изнео је богат фонд тврдњи и доказа историјске, географске и економске природе који Стару Србију везују са севером – дакле са Србијом.²⁰

Питање изласка Србије на море – како се одмах показало – постало је једно од највећих жаришта међународне кризе у току рата на Балкану. Србија је – како смо то нагласили – ушла у рат да донесе слободу српском народу у европској Турској и тиме се одлучно приближи решавању Источног питања, али исто тако и да својим територијалним изласком на Јадранско море допринесе сопственом самосталном економском и политичком развоју. Док се око првог питања није очекивао већи притисак на

¹⁷ Ј. Радонић, *Прошлост Старе Србије*, Српски књижевни гласник, XIX-10, Београд 1912, 754–780.

¹⁸ Ј. Дедијер, *Стара Србија, географска и етничка слика*, Српски књижевни гласник, XIX-9, Београд 1912, 674–699.

¹⁹ А. Белић, *Стара Србија са историјско-језичке тачке гледишта*, Српски књижевни гласник, XIX-9, Београд 1912, 665–673.

²⁰ Ј. Цвијић, *Балкански рай и Србија*, Српски књижевни гласник, XIX-9, Београд 1912, 651–664.

Србију што се тиче успешног исхода рата, дотле је друго питање врло брзо кулминирало озбиљном кризом. Претходне године су заправо показале колико штете је Аустро-Угарска наносила српској привреди и политичкој независности земље. Притисак северног суседа најјаче се осетио у царинском рату између две земље 1906–1911. године после чега је у Србији порасло уверење да би излазак на море за њу било једино решење. Припремајући се за рат са Турском њен излазак на море био је незаобилазна тачка у савезничким договорима које је закључила, заправо био је *conditio sine qua non*. Уговор са Бугарском је у ствари почивао на таквом опредељењу. Како је Цвијић написао 1912. године: Србија је пригушена целина која се бори за своју економску самосталност.²¹

У другој половини новембра 1912. године због изласка српских трупа на Јадранско море и намере Србије да тамо остане дошло је до кризе у односима Србије и Аустро-Угарске. У Бечу су били спремни да свим силама бране своје становиште да се формира албанска држава и да се Србији мора због тога спречити излаз на Јадранско море. Било је извесно да ће Аустро-Угарска пре заратити него попустити о чему су имале убедљиво да сведоче њене војне припреме на граници са Србијом. Пресудило је и овог пута, као и у анексионој кризи, држање Немачке која је силе Тројног споразума упозорила да ће одлучно подржати своју савезницу.

Преговори о томе водили су се у Лондону на конференцији амбасадора великих сила која је отпочела средином децембра 1912. године. Паралелно са њом отпочела је у Лондону мировна конференција зараћених страна с обзиром на то да је почетком децембра проглашено примирје па се требало споразумети о резултатима рата. Међутим, најважније питање проистекло из рата, албанско питање, велике силе су резервисале за себе да га решавају на конференцији амбасадора док су остала питања, пре свега будућу линију разграничења балканских држава са Турском оставиле мировној конференцији.

Конференција амбасадора је на својој првој седници 17. децембра 1912. године донела одлуку о образовању аутономне албанске државе а само после неколико дана и одлуку о томе да се нова држава на северу граничи са Црном Гором. Тиме је спречен излазак Србије на море чиме су биле покопане све њене наде да ће том великом ратном тековином себи наћи излаз из чврстог загрљаја Аустро-Угарске. У наредним месецима у расправи међу амбасадорима као и у непосредним преговорима међу владама великих сила дефинитивно су одређене албанске границе.

За то време мировна конференција решавала је друга питања проистекла из рата, носећи се месецима са непопустљивошћу Турака да при-

²¹ Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Гласник Српског географског друштва, св. 2, Београд 1913, 202–203.

стану на линију разграничења коју су савезнички делегати предлагали. Српску делегацију предводио је Стојан Новаковић, угледни научник, дипломата и државник чији се глас веома респектовао у међународним круговима и један од најбољих познавалаца прилика у Турској и на Балкану, а уз то и велики национални радник и присталица одлучног решавања источног питања у корист ослобођења српског народа од Турске и сваке друге власти. Како је једном приликом рекао за њега Павле Маринковић, угледни напредњачки првак: ослобођење и уједињење српскога народа била је његова жеља пред којом је све ишчезавало.²²

Пошто је Новаковића тада највише интересовала граница Србије према новоствореној Албанији није му ништа друго преостало него да, обигравајући око британског државног секретара Едварда Греја, као и око амбасадора великих сила, тражи да се не допусти стварање Велике Албаније или како је говорио да српске вароши Пећ, Призрен и Ђаковица падну у руке Албанаца. После дугих и тешких седница мировне конференције као и вишемесечног прекида, напokon и пристанком Турака на главне захтеве савезника, делегатима су крајем маја представници сила доставили текст мировног споразума да га потпишу с тим што нису имали право ниједну реч у њему да измене. Тако је 30. маја Лондонским уговором окончан Први балкански рат. У међувремену је због одбијања сила да јој дозволе излаз на море Србија остала без најважније ратне тековине. Пошто је у српско-бугарском уговору из марта 1912. године за Бугарску било предвиђено проширење у знатном делу Македоније под условом да се територија Србије протегне до Јадранске обале, влада Николе Пашића затражила је ревизију уговора у смислу да се српској страни призна територијална накнада. Упркос чињеници да је Србија желела мирне разговоре да се то реши, избио је спор. Русија је позвала највише владине представнике балканских савезника у Претроград у жељи да се превазиђу разлике, али Бугарска је подстакнута од Аустро-Угарске, која је желела да разбије балкански савез, покренула у јуну 1913. године ратне операције против Србије. После победе српске војске мир је закључен на мировној конференцији у Букурешту 1913. године чиме су утихнули ратни сукоби на Балкану који су отпочели претходне године.

Укупни резултати Србије у балканским ратовима представљали су само део онога о чему је скоро један век сањало неколико генерација српског народа. Остварен је заправо, и то у извесној мери, само онај план из осамдесетих година XIX века који је донесен у промењеним односима на Балкану, дакле после Берлинског конгреса и прокламоване окупације Босне и Херцеговине. А то је представљало само део некадашњег ослободи-

²² *Правда*, бр. 38, 8. фебруар 1915. Ове речи Маринковић је исказао у име напредњачке странке на сахрани Стојана Новаковића у Нишу у фебруару 1915.

лачког програма из четрдесетих и шездесетих година XIX века. Победи српског оружја, међутим, у балканским ратовима имале су велики одјек и просто су загрејале срца Срба који су остали да чаме изван граница Србије а пре свега оних у Босни и Херцеговини којима после прокламоване анексије 1908. године није више био сигуран час ослобођења и уједињења са целином њиховог народа, а грозничаво су га ишчекивали. У годинама уочи балканских ратова, односно после Анексионе кризе, није било никакве активности Србије усмерене ка тамошњим Србима. Разлог је био то што је Аустро-Угарска била осетљива на сваку манифестацију свесрпског повезивања. Зато није случајно што се она тих година огласила тврдњама о постојању паклених намера за стварање такозване Велике Србије како би се унапред могла окривити Србија чиме би се нашло оправдање да се Босна и Херцеговина што више од ње ограда или да би се за све што би подсећало на неку врсту пропаганде Београда унапред резервисале против Србије најтеже оптужбе. „Србија је оно јагње које воду мути“ тврдили су у Бечу.²³ Са таквом политиком наставило се још више после балканских ратова како би се Србија одвратила од тога да се окрене босанско-херцеговачким Србима, а да би се ови опет стишали у својим националистичким осећањима. Међутим, време младобосанаца откуцавало је брже него што би се то могло очекивати. Аустро-Угарска, међутим, са окончањем балканских ратова није крила да ништа друго неће прихватити осим обрачуна са Србијом и њеним понижењем. О томе су сведочиле и изјаве аустроугарских високих војних и политичких личности. Али догађаји који су уследили донели су обрт који се у Бечу најмање очекивао. У ратном сукобу који је избио 1914. године решавала се у првом реду судбина дела српског народа у границама Аустро-Угарске а самим тим и оно што је још остало од неостварених тежњи и захтева Србије, дакле, најважнијег од свих задатака њене спољне политике, а не судбина Србије на онај начин како су то у Бечу замишљали.

Mihailo Vojvodić

SERBIA AND THE BALKAN WARS

S u m m a r y

On 19 October 1912, with its Balkan allies Serbia entered a war against Turkey, under the pretext of carrying out reforms in Old Serbia and Macedonia, but in fact with the intention to abolish the Turkish rule in these territories. The war had two – liberation and

²³ Dardanius, *Бугарска и Босна*, Недељни преглед, бр. 24, 28. септембар 1908, 389.

defence objectives for Serbia – to solve with arms the further destiny of the non-liberated Serbian population and to free itself from the economic and political pressure of Austria-Hungary by conquering a part of the Adriatic coast. The Serbian army liberated Old Serbia and Macedonia, and broke out to the Adriatic coast in record time. At the London Conference of 1912–1913 (London Peace Conference or the Conference of the Ambassadors), as well as at the Peace Conference in Bucharest of 1913, after the Serbian-Bulgarian armed conflict, i.e. the Second Balkan War, Serbia recognised its war achievements in Old Serbia and Macedonia. However, by forming the Albanian state the great powers disabled it to access the Adriatic Sea.